

ТВОРЧАЯ КАНТАМІНАЦЫЯ Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ КАЗКАХ

Пад кантамінацыяй звычайна разумеюць злучэнне некалькіх сюжэтаў у адным творы. Кожны сюжэт пры гэтым мае завершаную структуру і характарызуецца ідэйна-тэматычнай цэласнасцю. Пры злучэнні сюжэтаў, дасканалых у структурным плане і завершаных, поўных у тэматычным, узнікае новы высокамастацкі твор. У такой казцы драматызуецца дзеянне, больш шырока раскрываюцца характары галоўных і эпизадных персанажаў, на новую ступень узводзіцца ідэалізацыя вобраза. Злучэнне сюжэтаў без лагічнай абгрунтаванасці, з рознахарактарнымі вобразамі не прыводзіць да адзінства твора. Традыцыйна кантамінацыю падзяляюць на творчую і механічную: «У адных выпадках кантамінацыю можна разглядаць як творчы працэс або яго вынік, у другіх – як механічнае злучэнне твораў або іх частак» [2, 122].

Для творчай кантамінацыі неабходна захаванне структурнай цэласнасці і адзінства героя. Структурная цэласнасць прадугледжвае злучэнне сюжэтаў праз нулявы структурны элемент ці злучальны матыў, што прыводзіць да ўзбагачэння зместу казкі, да развіцця псіхалагізму, да ўдасканалення мастацка-вобразнай сістэмы. Злучэннем сюжэтаў з нулявым структурным элементам мы называем такое спалучэнне, пры якім абгрунтаванне ўключэння ў твор другога сюжэта належыць аднаму з матываў першага сюжэта. Такім матывам можа быць як цэнтральны канфліктны матыў, так і матыў развіцця дзеяння. У чарадзейнай казцы «Іван Ветравіч» [4, 354–360] сюжэты № 315 «Звярынае малако» і № 301 А, В «Тры падземныя царствы» спалучаюцца з дапамогай нулявога структурнага элемента. У першым сюжэце герой выконвае цяжкія задачы сваіх дзядулі і бабулі, адна з якіх – забойства Меднага тулава, што і перарастае ў асобны сюжэт. Такім чынам, лагічным абгрунтаваннем уключэння ў твор другога сюжэта з'яўляецца цэнтральны канфліктны матыў першага сюжэта, што прыводзіць да больш цеснага злучэння абодвух. Заўважым пры гэтым, што цяжкая задача з'яўляецца адначасова і матывам-завязкай другога сюжэта.

Прыкладам нулявога структурнага элемента ў шэрагу чарадзейных казак можна лічыць матыў «здрада братоў». У казцы «Настася Прыкрася» [2, 370–378] пасля дасягнення мэты першага сюжэта герой сустракаецца са сваімі братамі, якія яго падманваюць – кідаюць у глыбокую яму. Перад героем паўстае новая задача – выратавацца, якая перарастае ў самастойны сюжэт.

Праз нулявы структурны элемент злучаюцца сюжэты і ў іншых відах казачнага эпасу. У рэалістычных казках такі спосаб злучэння сюжэтаў даволі распаўсюджаны. Казка «Чорт і баба» [3, 194–197] уяўляе сабой спалучэнне сюжэтаў № 1353 «Баба горш за чорта» + 1130 «Капялюш грошай» + 1083 «Бойка віламі». Першы і другі сюжэты злучаны праз нулявы структурны элемент: «От найшоў тую бабу й давай прасіць, каб памагла спакусіць тых праўдзівых людзей. Добра, згаджаецца баба, -- толькі за тое дай ты мне

шатку грошай» [5, 195]. Умова, якую поставіла баба, розгортаецца ў самастойны сюжэт пасля вырашэння тэмы першага сюжэта.

Праз нулявы структурны элемент злучаны сюжэты ў казцы «Два браты» [5, 30–35]. Па паказальніку казка аднесена да сюжэтнага тыпу № 875 «Мудрая дзяўчына». Аднак гэта кантамінаваная казка. У ёй, як адзначае А. Фядосік, «апрача асноўнага сюжэта пра мудрую дзяўчыну, раскажваецца пра беднага і багатага братоў» [1, 307]. Першы сюжэт мае ярка выражаную сацыяльную характарыстыку, а другі адносіцца да навелістычных. Канфлікт у першым сюжэце вырашаецца пры дапамозе разумнай дзяўчынкі, якая разгадала загадкі. Правільныя адказы і сталі абгрунтаваннем наступнага сюжэта:

– *Ну, пачом ты етыя загадкі ўгадаў?*

– *А ёсць у мяне, – кажа, -- дзяўчонка малая, дак эта яна мне сказала так сказаць* [3, 33].

Умова, якую ставіць герой у першым сюжэце, матывуе далучэнне другога і ў анімалістычных казках: «*Ну, калі дасі мне мех курэй, то праганю ваўка*» [1, 43], – абяцае лісіца гаспадару ў казцы «Мужык, воўк і ліса», якая спалучае сюжэты № 154* + № 154 I «Мужык, мядзведзь і ліса» + № 68 B «Ліса ідзе тапіць збанок». Гаспадар згаджаецца, што і прыводзіць да разгортвання новага сюжэта.

Як бачым, нулявы структурны элемент з’яўляецца паказчыкам творчага спалучэння сюжэтаў, якія ў некаторых выпадках ўспрымаюцца як непадзельнае цэлае. Такое цеснае адзінства сюжэтаў характэрна для розных відаў казачнага эпасу.

Акрамя нулявога структурнага элемента пры творчай кантамінацыі можа выкарыстоўвацца злучальны матыў. Гэта завершаны эпізод, дзеянне якога адбываецца пасля вырашэння тэмы першага сюжэта і да пачатку падзей другога. Яго мэта – абгрунтаваць далучэнне другога сюжэта. Так, першы сюжэт казкі з запісаў Дабравольскага «Гаспоть пасылаить святых...» заканчваецца традыцыйным для № 301 A, B вырашэннем тэмы – шлюбам. Пасля вяселля жонка папярэджае мужа: «*Глядзі ж, не ездзі ў той лес...*» [6, 488]. Насуперак словам жонкі муж паехаў, што і паслужыла пачаткам новага сюжэта. У чарадзейнай казцы «Абъ-Ивани Гадимовичи...» героі трапляюць у палон да цара Кокця, таму што парушылі забарону каваля: «*Будитя ехать дарогыю, будить кланитца лес съ лесым, дорога съ дарогыю, трава съ травой – глядитя ня смейтися*» [6, 441]. Героі засмяліся, што стала прычынай далейшых выпрабаванняў, якія ўтварылі сюжэт № 513 A «Шэсць цудоўных таварышаў». У казцы «Пракрасная дзявіца Алена» [7, 519–536] герой таксама парушае забарону. Ён уваходзіць у хатку ў глыбіні сада і вызваляе Кашчэя, паквапіўшыся на яго абяцанні дараваць тры смерці. У выніку герой павінен шукаць сваю жонку, якую выкраў Кашчэй (сюжэт № 302). Забарона і яе парушэнне, як бачым, з’яўляецца тым злучальным матывам, які аб’ядноўвае сюжэты, абумоўлівае лагічную паслядоўнасць падзей, раскрывае сувязь паміж імі. Традыцыйным для ўсходнеславянскіх казак з’яўляецца злучальны матыў «падслухоўванне размовы маці і жонак пераможаных змеяў» пры кантамінацыі 301 A, B + 300 A: «*Дык ён і мушачкай скідаўся, і пчолачкай, і птушачкай*

скідаўся; прыскачыў і сеў на доме на том, а тады скінуўся мурашачкай ды ўпоўз у тэй дом. Ажно тамацька тры бабы сядзяць – дзве жонкі тых, а трэцяя матка – ды радзяцца» [7, 45]. Як злучальны матыў можна ахарактарызаваць эпізод «Здрада жонкі» пры кантамінацыі сюжэтаў № 301 А, В «Тры падземныя царствы» + 318 «Няверная жонка» ў казцы «Алена-Прыгажуня, чараўнік і салдат» [8, 186–192]. Першы змеяборчы сюжэт заканчваецца перамогай героя над пачварай і выратаваннем дзяўчыны, якая становіцца жонкай вызваліцеля. Другі сюжэт далучаны да папярэдняга праз злучальны матыў «зрада жонкі»: жонка, закаханая ў іншага, вырашае загубіць свайго мужа.

Злучальны матыў шырока прадстаўлены ў рэалістычных казках. Так, пры кантамінацыі сюжэтаў № 1725 «Закаханы поп» + № 824 «Чорт паказвае мужу нявернасць жонкі» ў казцы «Як чорт мужыку вочы адкрыў» [5, 287–292] злучальным матывам можна лічыць эпізод «абед для палюбоўніка»: «Дзякан вылазіць із-пад печкі і гаворыць:

– Ну, я тапер досыць хадзіць к табе за такім машэннікам: ета не работнік... ён мне нідзе не дасць спакойна спратацца. А вот табе скажу: заўтра я паеду пахаць, а ты мне прынясі абедца» [5, 285].

Думаецца, што спалучэнне сюжэтаў характэрна і для казкі «Не сіла, а смеласць» [5, 399–402], якая ў зборніку вызначана як некантамінаваная пад № 956 В «Дзяўчына і разбойнікі». У гэтым творы два цэнтры: упартая дзяўчына, якая неспадзявана нават для сябе рабуе разбойнікаў, паспрачаўшыся з дзяўчатамі; пакрыўджаныя і зняважаныя разбойнікі, якія хочуць адпомсціць дзяўчыне. Злучальным матывам можна назваць знявагу разбойнікаў: «Шкода зладзеям таго добра, але яшчэ гарэй сорам ім, што такая невялічкая дзеўка не пабаялася, а яны разбегліся ад яе, бы зайцы» [5, 400]. Рэакцыю адмоўных герояў на падзеі першага сюжэта ў якасці злучальнага матыву мы сустракалі і ў чарадзеіных казках («падслухоўванне размовы маці і жонак пераможаных змеяў» пры кантамінацыі № 301 А, В + № 300 А), што гаворыць пра творчы характар спалучэння.

Злучальным матывам аб'яднаны сюжэты № 1541 «Жанчына аддае ўсе запасы чалавеку, які назваўся Вясн-красн-ой» + № 1384 «Муж шукае людзей дурней за сваю жонку» + № 1540 А* «Мужык выпрошвае ў пані свінню ў гасці» ў казцы «Вясна-красна»: «Якая ж ты дурная... Пайду ў свет. Калі знайду яшчэ дурней за цябе, дык вярнуся, а калі не – дык не прыду зусім» [5, 157].

Злучальны матыў часта выкарыстоўваецца пры кантамінацыі ў анімалістычных казках. У казцы «Сабака, воўк, баран, конь і лісіца» [1, 21–22] кантамініруюцца сюжэты № 101 «Сабака і воўк» + № 100 «Воўк у гасцях у сабакі» + № 104 «Вайна хатніх жывёл з дзікімі». Катамінацыя ў структурным плане творчая, сюжэты звязаны злучальнымі матывамі. Пры другой сустрэчы сабакі з галодным ваўком, сабака запрашае ваўка: «Прыйдзі ты, брат, к нам за дзве нядзелі: у нас будзе вяселле, і я цябе за тое пачастую» [1, 21]. Так далучаецца сюжэт № 100. Злучальным матывам паміж сюжэтамі № 100 і № 104

можна лічыць крыўду ваўка, якога моцна збілі: «Я табе за гэта не дарую!.. Я на цябе пайду вайною!» [1, 22].

Пры спалучэнні сюжэтаў з дапамогай злучальнага матыву кожны з сюжэтаў захоўвае сваю адносную самастойнасць і арыгінальнасць. Такого цеснага адзінства і непадзельнасці сюжэтаў, як пры спалучэнні з дапамогай нулявога структурнага элемента, не назіраецца. І ўсё ж кантамінацыя творчая, паколькі кожны з сюжэтаў лагічна абгрунтаваны. Заўважым, што рэалістычныя і анімалістычныя казкі часцей выкарыстоўваюць для спалучэння злучальны матывы, радзей – нулявы структурны элемент, што, думаецца, можна растлумачыць неразвітасцю сюжэтаў, многія з якіх уключаюць у свой склад толькі абавязковыя матывы ядра сюжэта. Чарадзейныя казкі, якія насычаны вялікай колькасцю матываў развіцця дзеяння, пры кантамінацыі сюжэтаў больш свабодныя ў выбары сродкаў злучэння.

Другой умовай творчай кантамінацыі з’яўляецца адзінства героя. Казка можа мець вялікую колькасць персанажаў, але герой павінен быць адзін. Менавіта з гэтым героем звязваюцца падзеі кожнага з сюжэтаў, ім яны і вырашаюцца. Пры гэтым зусім не істотна, перад намі герой-выратавальнік, герой-ахвяра ці герой-блазэн. Для творчай кантамінацыі важна, каб герой адпавядаў логіцы развіцця мастацкага вобраза. Таму традыцыйна спалучаюцца тыя сюжэты, характары дзеючых асоб якіх роднасныя па светаўспрыманню. Так, традыцыйнымі з’яўляюцца кантамінацыі «Звярынае малако» № 315 і «Тры падземныя царствы» № 301 А, В, таму што ў гэтых сюжэтах адлюстроўваецца адзін тып героя – самаадданага чалавека, здольнага рызыкаваць сабой дзеля іншых людзей ці высакароднай мэты. Паслядоўнасць сюжэтаў таксама не выпадковая. Першым звычайна разгортваецца сюжэт № 315, у якім герой паказаны чалавекам добрым, з адкрытым сэрцам, не здольным на падман ці подласць, шчырым і даверлівым. На першы план у другім сюжэце, № 301 А, В, выступаюць фізічныя якасці героя, у першую чаргу, сіла. Сюжэты, спалучаючыся паміж сабой, даюць больш поўнае і ўсебаковае адлюстраванне героя, паказваюць працэс яго сталення, а адзначаная паслядоўнасць узмацняе гераічны пафас твора. Больш глыбокаму паказу ўнутранага свету героя, раскрыццю працэсу фарміравання асобы садзейнічае кантамінацыя № 313 А «Цудоўныя ўцёкі» з вышэйназваным спалучэннем сюжэтаў № 315 + № 301 А, В. Блізкае вобразнае выяўленне героя ўласціва кантамінацыям 312 Д «Пакацігарошак» + № 301 А, В «Тры падземныя царствы», № 400 «Муж шукае зніклую жонку» + № 402 «Царэўна-жаба» і інш. Заўважым, аднак, што вылучэнне тыповых кантамінацый не можа быць бяспрэчным паказчыкам творчага спалучэння. Ідэйная насычанасць вобраза раскрываецца толькі пры аналізе канкрэтнага тэксту.

Тыповай для рэалістычных казак з’яўляецца кантамінацыя № 1353 «Баба горш за чорта» + № 1130 «Капляюш грошай» + № 1083 «Бойка віламі». Галоўная гераіня кожнага з названых сюжэтаў хітрая і сквапная. Кожны наступны сюжэт падкрэслівае ў характары гераіні ўменне з любой сітуацыі мець карысць. Пры гэтым відавочна, што маральнасць учынкаў гераіню не

турбуе. Менавіта такой мы бачым жанчыну ў казцы «Чорт і баба», што і дазваляе гаварыць пра творчы характар кантамінацыі.

Да творчай кантамінацыі ў ідэйна-тэматычным плане мы аднеслі і спалучэнне сюжэтаў у казцы «Два браты». У першым сюжэце канфлікт разгортваецца паміж бедным і багатым братамі. Вырашаць канфлікт павінен пан. Спосаб вырашэння канфлікту адрозніваецца ад сацыяльна заостраных: «*Трэба б, – кажа, – судзіць і за беднага чалавека*» [5, 31]. Герой (пан) у першым і другім сюжэтах захоўвае цэласнасць свайго характару. Справядлівы, мудры, разважлівы ў першым сюжэце, ён такім жа застаецца і ў другім: «*Як жа гэта... можна, штоб за ноч ляда выцерабіць, засеяць і штоб узрасло і паспела? Ета няможна здэлаць!*

А вот жа... калі ты не можаш гэтага здэлаць, дык і мы не можам з пачоных яеў куранят вывесці, выкарміць і к пану на абед прынесці!» [5, 34].

Дзяўчына, якая так лёгка разгадала загадкі, умела паказала пану немагчымасць выканання яго даручэння, цалкам адпавядае логіцы развіцця мастацкага вобраза.

Творчы характар спалучэння ўласцівы многім анімалістычным казкам. Усебакова раскрываецца вобраз лісіцы пры кантамінацыі сюжэтаў у казцы «Мужык, воўк і ліса». Не заўсёды здзяйсняецца жаданне лісы выглядаць самай разумнай і хітрай. Яе неабачлівасць і паспешлівасць у высновах закончыліся трагедыяй: «*Ах ты, хвасцішча! Аддам цябе сабакам*» [1, 44]. Аднак вобраз цэласны, яркі і запамінальны, разгортваецца ў межах казачнай традыцыі. Як піша К. Кабашнікаў, «ліса... малюецца і пераможцай і пераможанай, і ашуканай і ашуканкай, хаця традыцыя трымае казачніка ў пэўных межах, не дазваляе яму зусім адысці ад прынятых у казцы стэрэатыпаў» [3, 118]. Раскрыццё характару персанажа ў межах казачнай традыцыі падкрэслівае творчы характар кантамінацыі.

Пры характарыстыцы творчай кантамінацыі важна ўлічваць функцыянальныя асаблівасці кожнага з сюжэтаў. Так, казка «Іскарка Парубак Дзевічы сын» [6, 85–96] уяўляе сабой кантамінацыю чатырох сюжэтаў: № 675 «Па шчупаковаму загаду» + № 301 А, В «Тры падземныя царствы» + № 300 А «Бой на калінавым мосце» + № 513 А «Шэсць цудоўных таварышаў». Другі і трэці з'яўляюцца ўласна гераічнымі, чацвёрты – традыцыйны ў спалучэннях з гераічнымі. Разгледзім ролю сюжэта № 675 «Па шчупаковаму загаду». Галоўны персанаж сюжэта – крыху гультаяваты, не вельмі разумны юнак, аднак з добрым і мяккім характарам. Выпадакова злавіўшы рыбу, ён шкадуе яе і выпускае ў возера. Герой сюжэта не ставіць перад сабой высокіх мэт і не імкнецца да іх дасягнення. Калі для персанажа гераічнай казкі атрыманае шчасце з'яўляецца вынікам уласных дзеянняў, то для героя названага сюжэта – гэта ўзнагарода за дабрыню, спагаду, міралюбства. Відавочна, што героі гэтых твораў зліцца ў адзін персанаж не могуць. Аднак у казцы героі двух сюжэтаў не зліваюцца, яны дзейнічаюць самастойна кожны ў сваім сюжэце. Гэта супярэчыць прынцыпу адзінства героя творчай кантамінацыі. Аднак, на наш погляд, першы сюжэт, з героем-удачнікам у цэнтры, выконвае ролю разгорнутага ўступу пры кантамінаванай казцы з героем-барацьбітом у цэнтры.

Увесь сюжэт функцыянальна зводзіцца да паказу незвычайнага паходжання героя, яго выключнасці, што павышае мастацкую вартасць твора.

Такім чынам, творчая кантамінацыя – гэта спалучэнне сюжэтаў па форме і па зместу, пры якім захоўваецца структурная цэласнасць твора і адзінства героя, улічаны функцыянальныя асаблівасці кожнага асобнага сюжэта. Творчая кантамінацыя характэрна для ўсіх жанравых разнавіднасцей казачнага эпасу і ва ўсіх іх даволі стабільна захоўвае свае прынцыпы. Творчая кантамінацыя з'яўляецца паказчыкам жыццяздольнасці тэксту, ведання традыцыйных сюжэтаў і матываў і спосабаў іх спалучэння.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларускія народныя казкі. Мн., 1981.
2. Восточнославянский фольклор: словарь научной и народной терминологии. Мн., 1993.
3. Народная проза / К. П. Кабашнікаў, А. С. Фядосік, А. В. Цітавец. Мн., 2002 (Беларускі фальклор: Жанры, віды, паэтыка. Кн. 4).
4. *Романов Е. Р.* Белорусский сборник. Могилёв, 1901. Вып. 6.
5. Сацыяльна-бытавыя казкі. Мн., 1976.
6. Смоленский этнографический сборник / сост. В. Н. Добровольский. Спб., 1891. Ч. 1.
7. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / уклад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч. Мн., 1973. Ч. 1.
8. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / уклад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч. Мн., 1978. Ч. 2.